

Läkare bakom steriliseringslag redan innan Hitler tog makten

Den tyska medicinens utveckling i långtidsperspektiv

Läkarkåren i Tyskland, i varje fall de dominerande medicinska ledarna och lärarna, hade redan i början på 1900-talet gripits av medicinsk hybris. Den ville bestämma över allt: befruktningen, födelsen, livet och döden. Detta enligt en bok om medicinens utveckling i Tyskland där tio författare – amerikanska, brittiska och tyska – försöker förklara vad som ledde fram till nazistårens förbrytelser och redovisa vad som hänt sedan dess.

»Die neuen Herren kamen über Nacht», hävdades 1983 i tyska läkarförbundets officiella tidskrift angående Hitlers maktövertagande 1933 [1]. Förbundets ordförande Karsten Vilmar klargjorde 1987 att allt motstånd skulle ha varit meningslöst, det var bättre att böja sig. Den tyska läkarkåren samarbetade emellertid inte med de nya herrarna mer än absolut nödvändigt, hävdade han, och var inte ansvarig för några brott, de begicks av ett fåtal rötägg som har avrättats eller avtjänat långa fängelsestraff [2].

Denna bild av de tretton naziståren som ett stort svart hål i den medicinska utvecklingen i Tyskland är inte bara förenklad utan direkt felaktig. Det framgick bland annat vid ett symposium, som anordnades förra året över ämnet »Medicine in nineteenth and twentieth century Germany: Ethics, politics and law», som nu kommit ut i bokform.

Bilden av den tyska läkarkårens agerande i tredje riket har genomlöpt tre faser, som delvis griper in i varandra:

Den första var en *förnekelse*. Den började 1947, omedelbart efter avslut-

ningen av läkarrättegången i Nürnberg, då Alexander Mitscherlich och Fred Mielke skrev sin rapport »Das diktat der Menschenverachtung». Den trycktes i 10 000 exemplar, som försvann i tyska läkarförbundets källare för att aldrig återfinnas. Det var som om boken aldrig skrivits, säger Mitscherlich. Det stora flertalet av de tyska läkarna visste vad som skett men man ville inte veta. Detta framgår bland annat av en nyutkommen och utomordentligt väldokumenterad bok av Ernst Klee [3] (presenterad av artikelförfattaren i Svenska Dagbladet den 11 december 1997).

Förnekelsen fortsatte in på 1980-talet. Karsten Vilmars ovan citerade uttalande är ganska representativt för det tyska medicinska ledarskiktets uppfattning. Ett slags officiellt slut på förnekelsen av det tyska medicinska etablissemangets skuld kom 1989, då medicinhistorikern Rickard Toellner från Münster höll ett engagerat föredrag vid de »Deutsche Ärztetagen» som varje år ordnas av det tyska läkarförbundet. Hans tema var: Vi kan inte längre förneka, vi måste acceptera att läkarkåren begick svåra förbrytelser i tredje riket, och dra lärdom av den kunskapen [4]. Det är, säger Toellner, en tung last att bära men det är nödvändigt att vi tar den på oss därför att »die Last ist die Lehre», det är av den som den tyska läkarkåren kan lära för framtiden.

Den andra fasen var *dokumentation*. Fram till omkring 1980 kom kunskaper om medicinen under nazitiden framför allt från utlandet, särskilt från Polen och USA. Av 422 vetenskapliga publikationer i ämnet kom under denna tid endast två från Tyskland! [5]. Sedan början av 1980-talet har allt fler böcker och tidskriftsartiklar kommit även från Tyskland. Dokumentationen har blivit alltmer omfattande och detaljerad allteftersom arkiv med brev, dokument och journaler från koncentrationsläger, forskningsråd och sjukhus granskats [3]. Bilden är tyvärr entydig: Massmord var en »etablerad medicinsk behandlingsmetod», och det var »läkarna som skötte mordandet från början till slut» [6].

Den dokumenterande perioden borde rimligt sett vara slut, men fortfarande

de läggs nya fakta fram om den medicinska verksamheten i Nazityskland [3].

Den tredje fasen, *analysen*, har bara börjat. Nu måste man försöka finna en förklaring till det som hände. Hur gick det egentligen till? Var gick det snett? Hur kunde det ske? Att förklarigen inte är så enkel som den som presenterats i »Deutsches Ärzteblatt» är uppenbart. En av de första böcker som tar upp denna fråga baseras på ett symposium som arrangerades förra året i Washington DC av German Historical Institute [7].

En kontinuerlig process

I boken skildrar tio amerikanska, brittiska och tyska författare olika aspekter av medicinens utveckling i Tyskland under ca 150 år, från mitten av 1800-talet till senare hälften av 1900-talet. De vill se kontinuiteten i utvecklingen under denna tid, undersöka vad som ledde fram till nazistårens förbrytelser, och redovisa vad som hänt sedan dess. Tonvikten ligger på områdena psykiatri, rashygien och socialmedicin.

Richard Evans, medicinhistoriker från London, skildrar »socialdarwinismen» under senare delen av 1800-talet, och debatten om riskerna för en negativ selektion på grund av att sjukvården värnade om sjuka och svaga, men också på grund av att de dugligaste skickades ut i krig och där utsattes för större faror än de mindre framstående. Dessa tankegångar, som så småningom fick allt mindre med Darwins ursprungliga idéer att göra, ledde till att man argumenterade för läkarnas rätt – och skyldighet – att »eliminera» människor som levde ett ovärdigt liv. Idéerna spelade stor roll även under 1900-talets båda världskrig, och användes som motivering för massmord på psykiskt sjuka. Tankegångarna populariserades särskilt genom boken »Die Freigabe der Vernichtung lebensunwerten Lebens: Ihr Mass und ihre Form», utgiven 1920 av juristen Karl Binding och psykiatrikern Alfred Hoche. Här finns mycket av rötterna till det som hände i tredje riket.

Spridning av rasideologin

Det kapitel som mer än något annat ger sig i kast med att försöka förstå bak-

Författare

SVEN-ERIK BERGENTZ

professor emeritus i kirurgi vid Lunds universitet, f d överläkare, kirurgiska kliniken, Universitets-sjukhuset MAS, Malmö.

grunden till massteriliseringarna, eutanasierna och massmorden under nazitiden är skrivet av Gisela Bock, professor i medicinsk historia i Bielefeld. I den accelererande process som leder fram till nazitidens medicinska brott vill hon se två avgörande punkter där utvecklingen abrupt skenar iväg. Den ena är tiden kring första världskriget, den andra är Hitlers maktövertagande 1933. De som startar processen, redan före sekelskiftet, är »rasfilosofer», rasbiologer och antropologer, ej sällan utan medicinsk bakgrund. Därefter tar psykiatrer och andra rasbiologiskt intresserade läkare initiativet. De rashygieniska teserna hamras in genom en omfattande litteratur om rasbiologi, rasvård, raspolitik och ärftlighetslära. De första tidskrifterna i dessa ämnen startades vid sekelskiftet, på 1920-talet hade deras antal gått upp till ett dussintal. De medicinska framstegen, hävdade man, skulle förbli en serie *Pyrrhussegrar* så länge man höll fast vid sitt »Humanitetsduselei», en förslöad, halvsovande humanism, inriktad på en sentimental omvårdnad om enskilda patienter. Det medicinska etablissemanget bedriver en kontrasektion (*Gegenauslese*), genom att hindra det naturliga urvalet, skydda och bevara dem som borde dö och hjälpa dem att föra sina degenererade gener vidare till kommande släkten. Omtanken om enskilda patienter betraktades som en *falsk och föråldrad etik*, den borde ersättas av en *ny etik* som känner sitt ansvar för att bygga upp ett framtida, livskraftigt släkte, fritt från sjukdomar, svaghet, lidande och misär.

Intentionerna var sålunda klara redan i början av detta sekel: Läkaren hade inte bara rätt utan plikt att ansvara för »*Vernichtung lebensunwerten Lebens*», och därmed genomföra en positiv selektion. Man skulle inte bara bli lika bra som naturen på att genomföra det »naturliga urvalet», man skulle överträffa den.

Läkarkåren, i varje fall de dominerande medicinska ledarna och lärarna, hade gripits av »medicinsk hybris», den ville bestämma över allt, befruktningen, födelsen, livet och döden.

I denna anda fostrades generationer av medicinare, som sedan kom att bli verksamma under Hitlertiden.

Massteriliseringar, eutanasi och massmord

På 1930-talet förverkligades, med nazisternas hjälp, i praktiskt handlande de läror som ditills endast varit intentioner, och en medicinsk utopi.

Det första steget var massterilisering för att förbättra arvsmassans kvalitet. Detta problem diskuterades särskilt intensivt under Weimarrepubliken med läkare som initiativtagare och stark på-

tryckargrupp. Redan 1932, sålunda året före Hitlers maktövertagande, presenterades ett förslag i det preussiska parlamentet till en steriliseringslag som i själva verket var mer långtgående än den som antogs 1933 i tredje riket. Den lagen hälsade läkarkåren med entusiasm. Psykiatriprofessorn Ernst Rüdin skrev i sin tidskrift »*Archiv für Rassen- und Gesellschaftsbiologie*», som grundats 1904, att den innebar förverkligandet av en trettiotårig dröm om konkreta rashygieniska åtgärder. Det var kanske inte överraskande att han var nöjd. I den kommitté som utarbetat den nya lagen var läkarna helt dominerande.

Det dröjde bara sex år innan nästa steg togs, införandet av det som kallades eutanasi (*Gnadetot*). Men inte heller detta var nytt för nazitiden, än mindre var det Hitlers idé. Det har nu visat sig att redan under första världskriget 70 000 människor dödades på tyska mentalsjukhus. Det skedde i tysthet, sannolikt i huvudsak genom svält. Om skälet till dessa massmord främst var att åstadkomma besparingar, eller om de också hade rashygieniskt syfte, är fortfarande oklart.

Det så kallade T-4-programmet, det vill säga massmord på mentalpatienter och andra kroniskt sjuka, som började 1939 är välkänt och redovisas inte närmare i den nu aktuella boken. Däremot redovisas något som är mindre väl känt, nämligen att programmet inte alls hade den önskade effekten. Antalet kroniskt intagna på mentalsjukhusen minskade inte, i själva verket skedde en viss ökning. Samtidigt klagade Tysklands ledande psykiatrer över att deras yrke mist sin attraktionskraft. Allt färre sökte sig till specialiteten, där verksamheten alltmer gick ut på att välja vilka som skulle dödas och vilka som skulle steriliseras. För en tid sedan hittade man en handlingsplan från 1942 för hur man efter (det segerrika) krigsslutet skulle återställa specialitetens attraktionskraft. Planen gick ut på att helt tömma mentalsjukhusen genom att döda de kroniskt sjuka patienterna, och därefter lägga in nyinsjuknade som skulle bli föremål för aktiva och förhoppningsvis effektiva behandlingsmetoder.

Experiment på människor

Bakgrunden till de medicinska experimenten i Hitlertyskland, som beräknas ha kostat minst 800 människor livet, skildras av Geoffrey Cocks från Michigan. Även här kan man se en utveckling som startade redan före sekelskiftet. Den tyska medicinska vetenskapen var utomordentligt framgångsrik, de tyska läkarna var ledande i världen och de hade en av staten sanktionerad auktoritet över sina patienter, hävdar Cocks. Medicinska experiment utfördes utan

hänsyn till den skada man kunde förorsaka patienten eller försökspersonen, och genomgående utan dennes samtycke. Även detta kan ses som ett uttryck för »medicinsk hybris». Mest berömt, genom avslöjanden i dagspressen, blev Albert Neissers försök på 1890-talet att immunisera kvinnor mot syfilis genom att ge dem serum från syfilispatienter, och försöken i Lübeck under Weimarrepubliken att genomföra vaccination mot tuberkulos. Dessa försök beräknas ha kostat 75 barn livet.

Vägen från förföljelserna av judar och zigenare till de systematiska försöken att utrota dem (*genocide*) gick i stor utsträckning via massterilisering, eutanasi och livsfarliga experiment. Drivkraften bakom jude- och zigenarförföljelserna är dock delvis annorlunda, och läkarnas roll som pådrivare betydligt mindre klar. Hela denna komplexa fråga analyseras dock inte närmare i boken.

Efterkrigstiden

Bokens sista kapitel är skrivet av Michael H Kater, professor i historia vid York University och en av världens främsta kännare av den medicinska utvecklingen i Tyskland under och efter Hitlertiden. Hans bidrag heter »*The Sewering scandal 1993 and the German Medical Establishment*». Kater beskriver mycket ingående de tyska medicinska ledarnas engagemang för att få Hans-Joachim Sewering vald till president för WMA (*World medical association*), trots att han under kriget var aktiv i SS, i nazistpartiet och i ytterligare två nazistorganisationer, samt bevisligen ansvarig för åtminstone ett medicinskt mord. Omedelbart efter kriget blev han åtalad och dömd till böter som krigsförbrytare av en denazifieringsdomstol. Att han klarade sig så lindrigt har sedermera visat sig bero på att han gett falska uppgifter om sina förhåanden. Under efterkrigstiden innehade han en rad förtroendeposter i tyska läkarförbundet, blev 1971 president för den federala »*Bundesärztekammer*» och betraktades som Tysklands mäktigaste läkare, trots att han under 1970-talet er tappats med ekonomiska oegentligheter.

WMA grundades 1947 i ett försök att skapa enhetliga normer och regler för läkare över hela världen. Det viktigaste incitamentet till att bilda denna organisation var just att för all framtid förhindra att det som hände i Tyskland skulle hända igen. Den tyska representationen i WMA dominerades trots detta under decennierna av gamla nazister, bland annat Sewering, som blev medlem av exekutivkommittén 1966. Dessa läkare stödde varandra och hindrade den yngre generationen att komma fram

och göra sig hörd. Även om fakta om deras verksamhet i Nazityskland var kända lyckades man ganska effektivt motverka att de fick spridning, i varje fall inom Tyskland. I flera andra länder fanns dock utbredd kännedom om Sewerings förflutna. Det blev därför påtryckningar från dessa länder, framför allt USA, som till sist satte stopp för de tyska planerna.

Berättelsen om hur det tyska läkarförbundet ända fram till 1993 gjorde stora ansträngningar att göra Sewering till president för WMA ser Kater som ett tecken på »a problematic medical culture within the larger context of Germany's political climate». Kater, som fortlöpande följer utvecklingen i Tyskland, är ganska pessimistisk rörande framtiden. De tyska läkarna, skriver han, har varit och är fortfarande duktiga, ambitiösa och effektiva, men antidemokratiska, antijudiska och antifeministiska. De har konsekvent försökt hindra att medicinsk etik och medicinsk historia fått plats på schemat för läkarutbildningen.

Förändringar pågår

Även om man kan ha viss förståelse för Katers pessimism måste man konstatera att det senaste decenniet innebär stora förändringar i attityden hos det medicinska etablissemangen i Tyskland. Visserligen har den bok som här refereras tryckts i England, och symposiet ägt rum i USA, men fyra av de tio bidragen har dock tyska författare, vilket måste ses som ett positivt tecken. Kanske beror förändringarna främst på ett generationsskifte. De läkare som fick sin utbildning före 1933, som var verksamma under nazitiden, och som spelade en dominerande roll under efterkrigstiden har nu försvunnit. Den nya generation som kommit fram visar en betydligt mer öppen attityd då det gäller att ta reda på vad som hände i Tyskland, att sprida kännedom om det och att försöka förstå varför det hände. Symposier anordnas och artiklar och böcker publiceras i ämnet i en allt större omfattning både inom och utom Tyskland.

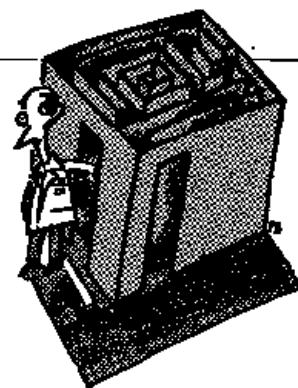
Det kan tyckas egendomligt att det skall ta nästan ett halvsekel innan denna process kommer igång på allvar. Men det är viktigt att den verkligen kommit igång. Vi har alla mycket att lära av det som hänt i Tyskland.

Till sist: Vi bör också besinna att läkarkårer i andra länder inte har så mycket att förhäva sig över. William Seidelman i Toronto har nyligen framhållit att Hitlertiden representerar en moralisk katastrof för den medicinska professionen världen över. Läkare som flydde undan nazismen möttes av misstro och ovilja av kolleger i de länder där de sökt sin tillflykt. Bland läkarna, hävdar han,

fanns ett organiserat motstånd mot nazismen bara i två av de länder som tyskarna ockuperade, nämligen Nederländerna och Norge.

Referenser

1. Jachertz N. Die neuen Herren kamen über Nacht. Deutsches Ärzteblatt 1983; 80: 23-6.
2. Vilmar K. Die »Vergangenheitsbewältigung» darf nicht kollektiv die Ärzte diffamieren. Deutsches Ärzteblatt 1987; 84: 767-78.
3. Klee E. Auschwitz, die NS-Medizin und ihre Opfer. Frankfurt am Main: S Fischer Verlag, 1997.
4. Toellner R. »Nehmen wir die Last auf – die Last ist die Lehre». Deutsches Ärzteblatt 1989; 86: 1427-33.
5. Hanauske-Abel HM. From nazi holocaust to nuclear holocaust: A lesson to learn? Lancet 1986; 2: 271-3.
6. Lifton RL. The Nazi doctors, medical killing and the psychology of genocide. New York: Basic Books, Inc Publishers, 1986.
7. Berg M, Cocks G (eds). Medicine and modernity. Public health and medical care in nineteenth- and twentieth-century Germany. Cambridge University Press, 1997.
8. Seidelman WE. Norway's stand against tyranny. Lancet 1997; 350: 1560-1.

**enligt
min
erfarenhet**

Läkartidningens serie 1990–1992 i särtryck

När konsensus saknas om hur läkaren bör behandla, spelar den beprövade erfarenheten stor roll. Det 48-sidiga häftet innehåller 32 korta, praktiskt inriktade artiklar med anknytning till vårdens vardag och vänder sig till alla kliniskt verksamma läkare. Förutom diagnostik med terapi speglas goda exempel på prevention, ledningsfrågor och administration.

Pris 55 kr. Vid 11–50 ex 50 kr, vid högre upplagor 47 kr/ex.

Beställ här:

..... exemplar av
Enligt min erfarenhet

Namn

Adress.....

Sändes till Läkartidningen,
Box 5603, 114 86 Stockholm

Märk gärna kuvertet med
»Enligt min erfarenhet»

Beställning per fax:
08-20 76 19